

Олександра Приходченко,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов професійного спрямування,
Запорізький національний університет
<https://orcid.org/0000-0002-8468-2453>
м. Запоріжжя, Україна

Невербаліка емоцій

Nonverbal means of emotions

Анотація. Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики характеризується підвищеним інтересом до проблем мовної та мовленнєвої репрезентації емоцій. Емоції відіграють важливу роль у пізнанні світу та його осмисленні. Емоції ще не є формою пізнання, але вони викликають у свідомості людини певні переживання, тобто переживання нею ставлення до самого себе, до реальної дійсності, до пізнання і діяльності. Емоції – це специфічна, своєрідна форма когніції, відображення й оцінки навколишньої дійсності людиною. Саме в емоціях знаходить віддзеркалення ставлення певних об'єктів до існування людини як природної та суспільної істоти, до її потреб і прагнень і ставлення людини до них. Дослідження емоцій неможливе без комплексного аналізу невербальної поведінки як біологічно детермінованої системи, яка є невід'ємною частиною процесу спілкування. Існує принаймні дві семіотичні площини емоцій – вербальна, що представляє мовне вираження емоцій, та невербальна, що ілюструє їх фізіологічний прояв. Уся взаємодія людини з навколишнім середовищем має певне емоційне забарвлення. Емоції природно включаються у спілкування між людьми. Це емоційне ставлення, що супроводжує вербальне вираження, формує невербальні аспекти обміну інформацією – невербальне спілкування. Особливість елементів невербальної комунікації в тому, що вони формуються раніше, ніж вербальна частина висловлювання, яка накладається на попередньо виражену невербальну частину. Між вербальними та невербальними складниками можуть складатися різні типи взаємозв'язків. Як правило, емоційний контекст мовлення, за яким слідує паралінгвальний компонент, ідентичний своєму логічному змісту і значною мірою посилює його. Основними невербальними засобами вираження емоцій є кінетичні, фонаційні та проксемні.

Ключові слова: емоція, невербальний, паралінгвальний, кінесика, фонаційний, проксеміка.

Summary. Anthropocentric paradigm of modern linguistics is characterized by an increased interest in the problems of language and speech representation of emotions. Emotions play a very important role in cognition of the world and its

understanding. Emotions are not yet a form of cognition, but they cause certain experiences in the human's mind, that is, the experience of his attitude to himself, to reality, to cognition and activity. It is a specific, unique form of cognition, reflection and evaluation of the surrounding reality by an individual. The attitude of certain objects to the existence of a person as a natural and social being, to his needs and aspirations and individual's attitude to them is reflected in emotions. The research of emotions is impossible without a comprehensive analysis of nonverbal behavior as biologically determined system, which is an integral part of the process of communication. There are at least two semiotic planes of emotions - verbal, representing the linguistic expression of emotions and nonverbal representing physiological manifestation of emotions. All human interaction with the environment has a certain emotional coloring. Emotions are naturally included in the communication between people. This emotional attitude accompanying verbal expression, forms nonverbal aspects of information exchange – non-verbal communication. The peculiarity of the elements of nonverbal communication is that they are formed earlier than the verbal part of the utterance, which is superimposed on the previously expressed nonverbal part. Different kinds of relationships can develop between verbal and nonverbal components. As a rule, the emotional context of speech, followed by paralinguistic component is identical to its logical sense and greatly enhances it. The main nonverbal means of expressing emotions are kinetic, phonic, graphic and proxemic.

Key words: *emotion, nonverbal, paralinguistic, kinetic, phonic, proxemic.*

Вступ. Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики характеризується підвищеним інтересом дослідників до проблем мовного і мовленнєвого втілення емоцій, вивчення яких неможливе без усебічного аналізу невербальної поведінки як біологічно детермінованої системи, що є невід'ємною частиною процесу спілкування. Існує як мінімум дві семіотичні площини емоцій – вербальна, яка представляє мовне вираження емоцій, і невербальна, що репрезентує фізіологічний прояв емоцій.

Емоції відіграють важливу роль у пізнанні світу та його осмисленні. Емоції ще не є формою пізнання, але вони викликають у свідомості людини певні переживання, тобто переживання нею ставлення до самої себе, до реальної дійсності, до пізнання і діяльності.

Емоційність, будучи універсальною категорією, знаходить вираження в різних мовах. Вона, вочевидь, є найбільш антропоцентричною категорією, зважаючи на її сутність бути виражено лише людиною. Тому вивчення емоцій тісно пов'язане з можливістю людини здійснювати раціональну (інтелектуальну) і емоціональну діяльність.

Емоціям підлягає все, що доступно людині. Набагато частіше, однак, емоційне ставлення спостерігається у визначенні фізичних і психічних якостей людини. Саме ця сфера кваліфікації є найбільш дослідженою у психологічному, прагматичному, комунікативному, стилістичному та інших аспектах. Одним із пріоритетних є сьогодні

і дослідження емоційних можливостей мови в її взаємодії з національною культурою. Національна специфіка кваліфікативних структур виявляється більш рельєфно під час розгляду даного явища в різних мовах і різних культурах.

Окремі праці у царині емотіології, комунікативної лінгвістики, а також невербальної семіотики роблять акцент на універсальному і дієвому характері невербальних засобів як об'єктивних індикаторів емоційного стану людини [1; 2; 3; 5]. Тому в умовах мовленнєвої комунікації нам здається необхідним розгляд особливостей мовної інтерпретації невербальної поведінки як емоційно інформативного і важливого з погляду прагматичної спрямованості складника процесу спілкування.

Метою запропонованої розвідки є дослідження невербальних засобів вираження емоцій.

Методологія та методи дослідження. Для досягнення цієї мети ми застосували описовий якісний підхід, що складається з опису, зіставлення, інтегрування та теоретичного підтвердження наведених даних. Методологія, використана в статті, базується на головних поняттях теорії емоцій, які представляють основні ідеї для лінгвістичного дослідження (7; 9; 14, с. 482–495). У цьому дослідженні ми спираємося на концептуальний, когнітивний, аналіз та елементи прагматичного аналізу як методи дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як мотивуюча основа пізнавальної діяльності людини емоції становлять істотну частину її когнітивної системи, а процеси вербалізації емоцій висвітлюють основні механізми функціонування людського мислення. Таким чином, проблема представлення емоцій у мові та мовленні зайняла гідне місце і в лінгвокогнітивній парадигмі, багато в чому зумовивши визначні напрями досліджень у цій царині наукового знання [13].

Усі взаємодії людини з навколишнім середовищем мають певне емоційне забарвлення. У спілкування людей закономірно включаються емоції комунікантів. Це емоційне ставлення, що супроводжує мовленнєве висловлювання, утворює невербальний аспект обміну інформацією – невербальну комунікацію. Відомо, мовець передає словесну інформацію двох основних категорій: смислової та екстралінгвальну, що включає відомості про мовця, його ставлення до предмету розмови, адресата.

Мова є первинною природною формою вираження думки індивіда. У цьому сенсі він – єдиний і достатній засіб вираження думки [4, с. 3]. Однак це зовсім не означає, що процес комунікації проходить ізольовано від конкретної ситуації спілкування. Для учасників

спілкування має значення і тембр голосу мовця, і його жести, міміка, лексика, якою він користується в ході розмови.

Емоції – специфічна, своєрідна форма когніції, відображення й оцінки навколишньої дійсності людиною. Людські переживання, як у дзеркалі, відбиваються в мові і культурі соціуму, у кожній мовній особистості.

За допомогою емоцій людина отримує специфічний видовий досвід, який закріплюється у свідомості, мисленні і мові, вербально позначає об'єкти світу, явища, ситуації та їх емоційні оцінки. Слова стають їх замісниками у свідомості людини і так само переживаються людиною, значимі для нього і можуть бути носіями цих переживань, як і ті об'єкти, ситуації, явища, які словами заміщуються.

Емоційність дуже часто виражається за допомогою емоційних суфіксів, вигуків, часток та інтонації. Вона може передаватися й самими лексичними значеннями слів. Такі значення називаються емоційними, оскільки вони здійснюють вираження самих емоцій, відчуттів, викликаних факторами навколишньої дійсності; підкреслюється, що емоційно-прагматичний зміст становить особливу частину значення слова, який можна назвати емоціоналом семантики.

Емоційна інформація, що виражається вказаними засобами, є додатковою до інтелектуальної й є обов'язковим елементом будь-якого процесу комунікації, найчастіше визначаючи цей процес. «У тих ситуаціях усного спілкування, коли мовленнєві і мовні одиниці є явно переважаючими, домінуючими способами кодування і передачі смислів, останні чітко оформляються і кодуються не самими тільки лінгвальними засобами, але також знаковими елементами поз і рухів різних частин тіла» [5, с. 168].

Тому для адекватного розуміння людей невербальний канал спілкування має величезне психологічне значення, тим більше що словами можна замаскуватися, приховати будь-який емоційний стан, а невербальні особливості мовлення чи поведінки, будучи мимовільними за своїм походженням, в одну мить можуть викрити мовця, оскільки сприймаються слухачем підсвідомо й адресовані до тих же підкіркових структурах нашого мозку і перевершують вербальний канал за швидкістю дешифрування [8, с. 55; 10, с. 6; 11, с. 6]. Загальний зміст повідомлення досягається, як правило, сукупністю лінгвальних і паралінгвальних засобів.

Особливість елементів невербальної комунікації в тому, що вони формуються раніше, ніж вербальна частина висловлювання, яка накладається на попередньо виражену невербальну частину. Тому всі емоційно-виразні засоби маніфестуються в акті повідомлення значно раніше, ніж вербальні засоби.

Між вербальним і невербальним компонентами можуть складатися різні види відносин. Як правило, емоційний контекст мовлення, супроводжуваний паралінгвальним компонентом, може збігатися з його логічним смислом і значною мірою його посилювати. Отже, у даному разі паралінгвальний компонент виконує функцію доповнення, підкріплення, коли він включається в мовленнєвий акт і підтверджує його однозначність. Такі невербальні сигнали є конгруентними.

Але емоційний контекст незалежний від логічного змісту мовлення і іноді може йому суперечити. У такому разі правомірніше буде говорити про неконгруентність вербального та невербального компонентів, про руйнування паралінгвальними засобами словесної комунікації, яке частіше використовується з усвідомленими й умисними цілями.

Деякі дослідники відзначають такі відмінності невербальних емоційно-виразних властивостей мовлення від мовленнєвої системи: еволюційну старовину; психофізіологічну відокремленість від слова, мимовільність і підсвідомість; загальну універсальність і зрозумілість незалежно від мовних бар'єрів між людьми; забезпеченість акустичними засобами кодування і фізіологічними механізмами декодування [6, с. 6]. На нашу думку, правомірно було б погодитися з таким твердженням частково, оскільки ми не поділяємо поглядів В.П. Морозова щодо загальної універсальності невербальних засобів.

Ми дотримуємося поглядів П. Екмана [11], який виділив основні емоції, а саме: радість/щастя; здивування/подив; страх; відроза/презирство; печаль; гнів/лють; інтерес/цікавість, і довів, що вони пов'язані з нейронною програмою людини і вважаються універсальними, оскільки однаково розпізнаються різними народами. Усі інші емоції П. Екман відносить до додаткових, або вторинних: вони не настільки яскраво виражені і, на його думку, є модифікацією або якоюсь комбінацією основних. Культурна варіативність, як уважає П. Екман, відноситься тільки до додаткових емоцій і до їх виразів на обличчі.

В.П. Морозов уважає можливим виділення «мови емоцій». Помічено, що характерна риса мови емоцій – її незалежність від слова. Емоційна інтонація може посилювати зміст слова, суперечити йому й існувати взагалі без слів. Мова емоцій як абсолютно самостійний канал передачі інформації може функціонувати не тільки паралельно зі словом, а й без нього, у формі вигуків, плачу, сміху.

Відзначають, що мова емоцій – це виразні рухи, до яких відносять рух м'язів обличчя (міміка), рухи голови, кінцівок і корпусу (пантоміміка), що виникають рефлекторно під час переживань. Пережиті емоції вільно, а іноді проти волі людини, автоматично відбиваються в міміці і пантоміміці й сигналізують про стан людини. Таким чином,

мова емоцій дає змогу не лише висловлювати свої власні емоції, а й розуміти емоційні переживання інших.

Розглянувши способи вираження емоційного аспекту в мовленні, доречним було б додати, що до засобів вираження емоційності відносяться і всі «навколомовні засоби, які входять до складу паралінгвальної сфери комунікації» [4, с. 26]. У рамках невербальної комунікації виділяють поняття паралінгвальних способів або невербальних компонентів, які визначаються як «засоби несловесної комунікації в мовленнєвому акті і несловесні елементи, які беруть участь у процесі вербалізації (за породження мовлення) і девербалізації (за реценсії мовлення)» [2, с. 25]. До таких засобів відносяться:

- а) одиниці кінетичної системи: жести, міміка, мова рухів тіла;
- б) елементи фонації: тембр і модуляція голосу, інтонація, паузи, комунікативно значуще мовчання;
- в) графічні елементи: почерк, способи графічних доповнень до букв, їх субститути.

До паралінгвальних засобів слід також віднести і проксеми компоненти, тобто комунікативно значуще використання простору. Отже, під паралінгвальними засобами будемо розуміти всі явища, що супроводжують будь-яку мовну діяльність, виокремлюючи при цьому три основні групи компонентів: кінетичні, просодичні і проксеми, які утворюють знакову систему, що доповнюють і підсилюють, а іноді й замінюють засоби вербальної комунікації.

Одним із найбільш легко розпізнаваних кінетичних проявів є вираз обличчя або міміка. Очевидно, що по обличчю людей в анітрохи не меншій мірі, ніж за їхніми словами, можна судити про їх актуальний психологічний і, зокрема, емоційний стан, наприклад нервують чи здивовані чимось, сердяться або радіють. Обличчя і багато пов'язаних із ним мімічних жестів і рухів (піднімати брови, закривати очі, надути губи, наморщити лоба, посмішка, поцілунок тощо) не тільки співвідносяться з конкретними емоціями, а й виконують певні комунікативні та соціальні функції.

Г.Є. Крейдлін виділяє такі функції обличчя як «місця симптоматичного вираження почуттів, внутрішнього стану людини і міжособистісних відносин»: функцію вираження почуттів і відносин, яка є однією з головних, комунікативну, що полягає у передачі адресату емоційної та іншої інформації, а також відображає міжособистісні стосунки і регулятивну, зокрема фатичну, пов'язану з лицьовими реакціями на повідомлення інших людей [5, с. 228].

У діалозі навіть найменші зміни обличчя співрозмовника бувають надзвичайно інформативними, і на їх основі люди часто виносять найрізноманітніші за своїм характером судження про партнера комунікації.

П. Екман уважає, що за зовнішніми проявами реконструюється і пізнається внутрішній світ людини, до якої б культурі вона не належала. Незважаючи на те що вираз емоцій нерідко залежить від культури, правил прояви, індивідуальних відмінностей і обставин, існує низка панкультурних виразів емоцій на обличчі. На думку П. Екмана, лицьові вислови є біологічно вродженими руховими активностями, а тому служать надійними діагностичними показниками конкретних емоцій [11].

Одним із центральних понять кінетики є поняття жесту. Жест як семіотичне поняття визначається так: «Знакова одиниця спілкування і повідомлення, яка має мануальну, мімічну або іншу пантомімічну форму вираження, виконує комунікативну функцію і характеризується відтворюваністю і смисловою ясністю для представників будь-якої нації або для членів будь-якої соціальної групи» [5, с. 237]. Жест, як і будь-який знак узагалі, має позначаюче і позначуване, зв'язок між якими носить здебільшого конвенціональний характер.

На думку Г.Е. Крейдліна, для значної частини жестів їх позначаюче збігається з формою того чи іншого руху [5]. Ще однією відмінністю жестових знаків від незнакових фізіологічних рухів є здатність жестів змінювати своє значення в географічному і культурному просторі, а також у часі. Тому жести мають повнозначні варіанти: географічні, соціальні, культурні.

Мова жестів (як і розмовна мова) конситуативна і спонтанна, у ній є розвинена граматична структура, яка забезпечує адекватну передачу смислів і відносин між граматичними значеннями. Жести, як і мовні одиниці, здебільшого є символічними знаками. Вони утворюють лексику мови тіла, так само як лексичні одиниці належать словнику природної мови. Жести надходять у формі «пропозицій» і точно повідомляють про дійсний стан, настрої і ставлення людини. Жестова поведінка людей, як і мовлення, змінюється в просторі, часі, а також під дією соціоекономічних і культурних умов. Жест є більш іконічним, аніж слово, але вони обидва конвенціональні і не пов'язані однозначно із зображуваним.

Передача в процесі комунікації деякої інформації чисто вербального характеру або підкріпленої паралінгвальними засобами неможлива без участі суб'єкта мовленнєвого акту.

Поряд із мовою жестів існує ще один важливий компонент емоційної кінетичної комунікації – пантоміма, або мова рухів і поз. Тіло людини висловлює дуже багато чого: хто, що й яким він є, воно постійно «веде бесіду». Дослідники відзначають, що тілесні прояви – це щось спонтанне, що людина майже не усвідомлює і практично не в змозі змінити. Якщо ж спробувати контролювати мову

тіла, то спонтанність зникає, і спостерігач відчує надуманість рухів тіла, що призведе до зниження емоційного впливу комуніканта на оточуючих.

Царина паралінгвістики, що займається дослідженням відстані між учасниками спілкування і впливом його на процес комунікації, отримала назву проксеміки. Просторова поведінка комунікантів повідомляє величезну кількість значень. Приймаючи до уваги, що основними поняттями проксеміки є простір, дистанція і територія [12], зазначається, що особисті простори бувають різними за величиною і залежать від обставин.

Висновки з дослідження. Отже, емоції є своєрідним відображенням об'єктивної дійсності у свідомості людини. Їх особливість залежить від того, що й як у них відбивається. Саме в емоціях знаходить віддзеркалення ставлення певних об'єктів до існування людини як природної та суспільної істоти, до її потреб і прагнень і ставлення людини до них.

Такий різновид відображення навколишньої дійсності реалізується у формі різноманітних переживань. Емоції являють собою певний процес, який відбувається в часі, разом із тим вони є психічним станом індивіда.

Таким чином, в емоційне спілкування комунікантів поряд із вербальною інформацією включена інформація, передана за допомогою невербальних засобів комунікації. Кінетичні засоби є особливою мовою, що має свої одиниці і структурну організацію подібно розмовній мові. Незважаючи на те що існує низка панкультурних проявів емоцій у міміці і жестах, кожна культура характеризується своїм специфічним і відмінним від інших набором невербальних засобів комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. Ленинград : Ленин. гос. унт, 1990. 88 с.
2. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. Москва : ЛИБРОКОМ, 2009. 112 с.
3. Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия : учебное пособие. Ярославль : ЯГПИ им. К.Д. Ушинского, 1990. 81 с.
4. Колшанский Г.В. Паралингвистика. Москва : Едиториал УРСС, 2010. 96 с.
5. Крейдлин Г.Е., Григорьева С.А., Григорьев Н.В. Словарь языка русских жестов. Москва – Вена : Языки русской культуры ; Венский славистический альманах, 2001. С. 166–248.
6. Морозов В.П. Акустический язык эмоций в жизни и науке. Язык эмоций, мозг и компьютер: вычислительная техника и ее применение. Москва : Знание, 1989. № 9. С. 3–18.
7. Мягкова Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. 2010. 212 с.

8. Рюкле Х. Ваше тайное оружие в общении. Мимика, жест, движение. Москва : Интерэксперт, 1996. 246 с.
9. Филимонова О.Е. Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоций в английском тексте : учебное пособие. Санкт-Петербург : Книжный Дом, 2007. 448 с.
10. Шаховский В.И. О лингвистике эмоций. *Язык и эмоции* : сборник научных трудов. Волгоград : Перемена, 1995. С. 3–15.
11. Ekman P., Friesen W.V. *Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Expressions*. Englewood Cliffs, New Jersey, 1975. 212 p.
12. Henley N.M. *Gender as Culture: Difference and Dominance in Nonverbal Behavior* : Perspectives, Applications, Intercultural insights. Lewinston, 1984. P. 351–371.
13. Janigová S. Speech-acts focus of dynamic equivalence in legal translation. *SKASE Journal of Translation and Interpretation*. 2011. Vol. 5. № 1. P. 65–78.
14. O'Driscoll C., Laing J., Mason O. Cognitive emotion regulation strategies, alexithymia, and dissociation in schizophrenia: a review and meta-analysis. *Clin. Psychol. Rev.* 2014. № 34. P. 482–495.